

**САВРЕМЕНИ ДЕМОГРАФСКО-ЕКОНОМСКИ ПРОЦЕСИ
У ПРОСТОРУ БЕОГРАДСКЕ АГЛОМЕРАЦИЈЕ***

ГОРДАНА ВОЈКОВИЋ^{1**}, РАДМИЛА МИЛЕТИЋ², ДРАГАНА МИЉАНОВИЋ²

¹Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски тр 3/3, Београд, Србија

²Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Буре Јакишића 9/3, Београд, Србија

Сажетак: У раду се истражују основне карактеристике демографских и економских промена на простору београдске агломерације у другој половини 20. века и указује на глобални тренд њихових условљености и кретања. Промене у територијалном размештају, просторном померању и структурним одликама становништва унутар саме агломерације биле су у блиској интеракцији са развојним токовима и ширењем урбаног региона. Развој београдске агломерације прати више фаза у њеном физиономско-просторном, економском и демографском нарастању, при чему су миграције, као у случају свих великих урбаних система, одиграле посебан утицај на раст и структурне одлике становништва. У раду је посебан акценат дат савременим развојним процесима и њиховим ефектима на демографски развитак.

Кључне речи: просторно-демографски, просторно-економски, београдска агломерација

Увод

Динамичан, често турбулентан, развој Београда од периферног урбаног нуклеуса с почетка 19. века до савремене агломерације широког поља утицаја и ван државних граница пратиле су, и биле у непосредној узрочно-последичној вези, снажне просторне, друштвено-економске и демографске промене. Логичан след догађаја који је утицао на формирање београдске агломерације, и уобличавање савремених сложених демо-економских појава и процеса, проистекао је из његове позиције у чворишту паневропских коридора X и VII, на контакту сложених и различитих, не само природно-географских и привредно-географских, већ и демографских, историјско-демографских, економских и друштвених констелација у најширем смислу речи.

Положај у најзначајнијој развојној и интегративној осовини српског геопростора, и дојучерашњи шири геополитички значај као главног града бивше Југославије, определили су интензивну концентрацију активности и становништва. У кратком периоду друге половине 20. века регион Београда је прерастао у комплексан функционално урбани систем експанзивног економског и демографског раста, стварајући тако бројне неравномерности у регионалном развоју Србије, али и истовремено отварајући широке могућности и потенијале за укључивање у регионалне интеграционе токове. У узрочно-последичном кругу ефеката и процеса то се појачано

* У раду су презентовани резултати истраживања у оквиру Пројеката 146011 и 149035, које финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

** e-mail: gvojkovic@gmail.com

рефлектује на савремене просторно-структурне и демо-економске промене београдске агломерације¹.

У раду се истражују основне карактеристике демо-економских промена на простору београдске агломерације у другој половини 20. века и указује на правце савремених кретања. Чињеница је да су процеси и сувише сложени, испреплетани и међусобно условљени да би се у оквирима једног истраживања могле обухватити све значајне детерминанте ових промена, и детаљно истражити све узрочно-последичне везе и ефекти њихових трансформација. Стога је циљ рада да укаже на глобални тренд демо-економских условљености и кретања, а свакако је да постоје бројни аспекти овог проблема које би будућа истраживања требало детаљније да осветле. Такође, у научној литератури се сусрећемо са значајним бројем радова који истражују просторно-функционалне и економске аспекте развоја београдске агломерације², као што постоје и бројни радови који се баве питањима демографског развоја³. Допринос и домет овог рада био би да истражи управо повезаност демографских и економских феномена и процеса у просторно-урбаном развоју Београда, на глобалном нивоу, као и да оцрта извесне специфичне трансформације (унутар простора) током израстања београдске агломерације.

Осврт на урбо-економски и просторно-демографски развој Београда

Развој београдске агломерације⁴ прати више фаза у њеном физиономско-просторном, економском и демографском нарастању. Иницијално централно подручје Града на прагу 20. века је захватало свега 12 km² са 69,7 хиљада житеља (1900. године), док се административно подручје тадашњег Београдског округа, као део будућег урбаног региона Београда, простирало на површини од 2025 km² са 126,1 хиљада становника⁵. Средином 20. века, у време Пописа из 1953. године, на истом простору (административно третираном као Београдски срез) живело је 731,8 хиљада становника. Иницирано процесима убрзане индустријализације урбано подручје се у

¹ О положају, значају и развоју метрополитенског региона детаљније: Радовановић М., 1993/94; Вељковић А. и сар. 1995; Бојовић, Б. и Боровница, Н. (1998); Тошић Д., 2000; Тошић, Д., Крунић, Н., 2005; Стојков Б., 2003. и бројни други аутори.

² Издајамо: Вељковић, А. (1983). *Industrija kao komponenta prostorno-funkcionalne strukture Beograda*. *Horizonti urbanizma* 16. Београд: Југинус; Грчић, М. (2002). Привредно-еколошки потенцијали и ограничења развоја метрополитена Београда, сегмент студије РППАП Београда - I фаза Стратегија заштите, просторног уређења и развоја. Београд: ЈП Урбанистички завод Београда; Derić B, Perišić, D. (1995). *Teritorijalizacija regionalnog razvoja Srbije*. У *Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine 1*, Посебна издања бр. 26. Београд: IAUS;; Grčić, M., 1990; Zeković *et al.*, 2007; Милетић, П., 2003, 2010; Живановић, З., 2008, Раткај, И. (2009). Наведени аспекти садржани су и у развојно-планским документима: Стратегија развоја града Београда - циљеви, концепција, стратешки приоритети одрживог развоја (нацрт, 2008), Регионални просторни план административног подручја града Београда (2004), Генерални план Београда 2021. (2003, измене и допуне 2009).

³ Издајамо: Радовановић, М. (1974). *Демографски односи 1815-1914*. У *Историја Београда*, II књига. Београд: САНУ – Одељење историјских наука, Београд: Просвета; Богавац, Т. (1976). *Становништво Београда 1918-1971*. Београд; Сикимић-Спасовски, М. (1977). *Природне компоненте развоја Становништва Београда*, Посебна издања књ. 28, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ. Београд; Ранчић, М.(1984): *Пораст становништва Београда*. У *Становништво Београда – попис 31. март 1981*. Београд: ГЗС; Војковић, Г. (1992). *Смртност становништва Београда*, Посебна издања, књ. 38, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ. Београд; Војковић Г. (2007). *Становништво као елемент регионализације Србије*. Београд: Српско географско друштво; Публикација: *Становништво Београда према Попису 1991*. (1999). Београд: Завод за информатику и статистику и ИДН-ЦДИ.

⁴ Београд као сложен урбани организам може се различито тумачити: као урбано ткиво – насеље Београд, као урбана територија у ужем смислу којој припадају 10 градских општина и као административно-управно подручје са 17 општина које је у овом раду обједињено термином београдска агломерација.

⁵ Више о томе: Стојановић, Б. 1999.

другој половини 20. века перманентно ширило и мењало своју просторно-функционалну структуру. То је условило више стихијну него планску урбанизацију, промене у структури делатности околних насеља и њихово срастање и припајање урбаном ткиву Београда. Са развојем индустријских зона, лоцирањем привредних објеката, изградњом стамбених зона и пратећих инфраструктурних и супраструктурних система, временом су се трансформисала околна сеоска насеља. Управо због динамичног демографског и урбаног развоја у време Пописа из 1971. године административно подручје Београда проширило се практично до оквира данашњих граница, на 3222 km², што представља 3,6% укупне површине Републике Србије. То је време када Београд прераста у милионски град - са 1,2 милиона житеља. На тако интензиван демографски раст утицали су, како миграциони токови, тако и наведено територијално ширење градске зоне укључивањем нових насеља у административно подручје града, јер су управо у тим деловима биле најјаче досељеничке струје и велике просторно-функционалне промене.

Данас је Град са својих 157 насеља и 1,65 милиона становника (према процени за 2008. годину⁶) у административном погледу подељен на 17 општина. У периоду од 1948. године до последњег пописа из 2002. године Београд је два и по пута повећао број својих житеља – са 634 хиљаде на 1.576.124⁷. Снажна и стихијна миграција, не само са простора Србије, већ и осталих република бивше Југославије, показује сву снагу његовог утицаја у ширем окружењу, тако да данас целокупним простором Србије, у сваком погледу, доминира ово урбано подручје. Његову доминацију у просторној структури Србије илуструју подаци о концентрацији 22% популације Србије (без података за Косово и Метохију), 26% урбане популације, 40% становништва вишег степена образовања, 31% укупно запослених, 40% запослених у сектору услуга и 35% друштвеног производа Републике Србије.

Неоспорно је да правци и динамика просторно-демографских промена током друге половине 20. века⁸ оцртавају стадијуме урбанизације кроз које је Град пролазио и јасно упућују на правце и ефекте трансформација просторно-привредне и просторно-функционалне структуре. Све до седамдесетих година 20. века уже градско подручје је обезбеђивало највећи део (90%) укупног раста београдске популације. У том првом периоду развоја града, одмах након Другог светског рата, највеће стопе раста становништва су имале централне градске општине (Стари Град, Врачар, Савски Венац). С обзиром на то да је старо, централно језгро већ било урбанизовано и густо насељено, врло брзо, већ у међупописном интервалу од 1953-1961. високе стопе раста успоставиле су се и на широј зони ужег градског подручја Београда (општине Чукарица, Раковица, Палилула, Земун, Звездара). Бројна насеља из његовог непосредног залеђа и приградских општина у то време су губила своје становништво услед њиховог пресељавања у Београд.

Градска језгра Београда и Земуна одиграла су у том периоду значајну улогу у развоју индустрије Београда у целини, јер је процес индустријализације у њима најраније започео. Међутим, током даљег процеса интензивне индустријализације тежиште привредног развоја померало се из ужег градског подручја ка периферним зонама. Промена модела размештаја индустријских центара, од моно ка полицентричном, праћена гранском диверзификацијом и/или специјализацијом

⁶ Извор: Статистички годишњак Београда 2008.

⁷ У статистичким изворима сусрећемо се са два податка о броју становника Београда. Наиме, Попис 2002. године спроведен је по новој, измењеној методологији, у складу са међународним препорукама, која подразумева другачију дефиницију укупног становништва. Због тога се, у зависности од избора методологије приликом примене пописних података, а у циљу упоредивања са претходним пописима, донекле мења слика о бројности становништва Србије, па и Београда. Према методологији ранијих пописа, број становника Београда износио би 1.638.643 у 2002. години.

⁸ Више о томе: Vojković, G. i Devedžić, M. (2010).

индустрије, поклапа се и са најинтензивнијим демографским растом београдске агломерације током 1970-их година. Како наводи Грчић (1990), у периоду 1961-1981. године, раст становништва и раст запослених у индустрији је готово усклађен.

Урбану целину насеља Београд (коју данас сачињавају градски делови 10 општина) од тада одликује специфичан демографски развитак, и поларизација демографских трендова: а) депопулација у најстаријем урбаном језгру града (општине Стари Град, Врачар и Савски Венац); б) динамичан раст популације у општинама Вождовац, Звездара, Земун и Палилула; ц) интензивна концентрација становништва у општинама Нови Београд, Чукарица и Раковица.

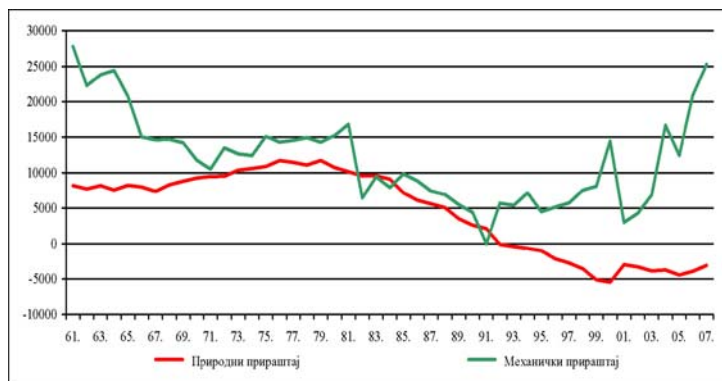
Развој индустрије у периурбаном прстену (формално остала насеља градских општина) условљава његов снажан просторно-демографски преображај. Првобитним развојем индустрије или изградњом стамбених насеља сателитског карактера покренуте су интензивне демографске промене, које су потом имале различите правце, у зависности од политике развоја Града и праваца његовог ширења. Тако је, на пример, од седамдесетих година значајна концентрација становништва остварена на левој обали Дунава, у насељима Борча, Крњача, и врло брзо долази и до њиховог територијалног срастања са Београдом. У периоду од 1971-1981. године Борча је удвостручила своје становништво (са 9,5 на 18,5 хиљада), а до 2002. године је још једном дуплирала број становника, на 36 хиљада. Слична ситуација у погледу урбанизације одиграла се и на супротној страни града, где интензитет (али и хаотичност) наведених процеса најбоље осликавају насеља Сремчица и Калуђерица, која су класични примери популационе експанзије. Насеље Калуђерица је најдрастичнији пример стихијне урбанизације: у десетогодишњем периоду од 1971-1981. године демографски је увећано 6,5 пута, са 1,9 на 12,4 хиљаде становника, да би у периоду до 2002. године раст популације био константан (индекс 177). Калуђерица је позната по бесправној, „дивљој“ градњи, којом је практично срасла са Београдом.

Глобално посматрано, већ након 1980-их демографски раст београдске агломерације успорава, и до пописа становништва 1991. је преполовљен, али је занимљиво да у том периоду простор периурбаног појаса и приградских општина (генерално узевши, јер нису сва насеља овог подручја имала позитивне демографске трендове) преузима примат у динамици раста становништва. То је период када је у централним градским општинама процес терцијаризације већ у замаху а процес индустријализације је и даље интензиван у центрима општина тзв. „секундарне периферије“ (Обреновац, Младеновац, Лазаревац). Наглашене структурне промене у приградском појасу, снажно и дивергентно су се одразиле на динамичне промене у броју, размештају и структури популација приградских општина: Лазаревац, Младеновац, Обреновац, Барајево, Гроцка, и Сопот.

У овој фази, током које су развојни токови условили функционалну и морфолошку трансформацију Града, демографски ефекти се огледају кроз промену односа на релацији језгро-периферија. Тако је у најужем, најурбанизованијем, подручју града процес депопулације започео и одвијао се у време када је у другим деловима града раст и концентрација становништва била интензивна и константна. У првима, са пренаменом стамбеног простора у пословни, миграциони салдо добија негативне вредности, уз почетак рапидног смањења природног прираштаја, као резултат мењања репродуктивних норми становништва, али и све убрзанијег демографског старења. Десет година касније, у међупописном периоду 1981-1991. године, депопулациони трендови постаће обележје и у широј зони насеља Београд (у градским деловима још три општине (Вождовац, Земун и Палилула), да би се током последње деценије 20. века проширили на још већу територију - Звездара и Нови Београд (Смиљанић, З. 2003).

Очигледно је да је демографски развитак приградских општина прошао различите фазе. У првој етапи, у време експанзивног раста Београда педесетих и шездесетих година, из великог броја насеља ових општина становништво је емигрирало ка Београду. У другој, са развојем индустријских делатности у Обреновцу и Лазаревцу, као најзначајнијих енергетских капацитета у земљи, и под утицајем развојног деловања Београда, постале атрактивне за досељавање становништва из свих делова бивше Југославије. Мада, требало би нагласити, да се експанзиван раст услед имиграције становништва углавном одвијао у општинским средиштима и насељима најближим општинским центрима, док су остала насеља ових општина и даље бележила депопулацију (Vojković, G. i Devedžić, M. 2010). Међу приградским општинама „одскаче“ општина Гроцка, са најдинамичнијим растом броја становника (због енормног раста Калуђерице). Супротне тенденције карактеришу општину Сопот, најнеразвијенију општину у београдском региону, по страни од главних магистралних праваца, која је управо из тих разлога врло рано постала депопулациона.

Неопходно је истаћи да су миграције⁹, као у случају свих великих урбаних система, одиграле посебан утицај на раст и демографски развитак београдске агломерације¹⁰. Чињеница је да је у појединим периодима утицај ове компоненте у територијалном ширењу града био различит (Графикон 1.), најчешће доминантан; да је само између седамдесетих и деведесетих година допринос природне и миграционе компоненте расту популације био релативно изbalансиран; и да током последње деценије 20. века миграције поново постају одлучујући чинилац раста становништва, али овог пута не као резултат њиховог обима, већ услед негативног природног прираштаја.

Графикон. 1. Утицај миграција на интензиван демографски раст (преузето из „Статистички годишњак Београда 2007“)

⁹ Посебан аспект мобилности становништва, као значајне одреднице функционисања просторно-економског система Београда чине дневне миграције. Захваљујући свом функционалном капацитету и функционално-хијерархијском рангу, Београд има веома динамичну и интензивну дневну интеракцију са насељима у ужем и ширем гравитационом окружењу у којој доминантно место имају дневне миграције радне снаге, ученика и студената. Детаљније о дневном урбаном систему: Стаменковић С., Гатарић Д., 2008; Матијевић Д., 2009.

¹⁰ Прираштај имиграцијом је увек представљао доминантну компоненту популационог раста Београда: од 1,1 милион, колико је износило повећање броја становника Београда у периоду од 1900-1991. године, преко 750 хиљада је резултат механичког прилива становништва (Стојановић, Б. 1999).

Нове просторно-економске трансформације и демографска кретања

Током последње две деценије урбани развој Београда условљен је политичким и економским околностима у земљи и окружењу. Последња деценија 20. века је време бурних промена на територији бивше Југославије, а крупни гео-политички догађаји и друштвено-економске промене имали су значајне консеквенце и на свеукупан развој Београда.

Након дуже од једне деценије девастирања привреде Града (као и целокупне привреде у земљи) неповољне тенденције развоја смеђује транзициона фаза. С аспекта привредног развоја, промене у београдској агломерацији одвијале су се по већ виђеном моделу трансформације привреде у главним градовима других пост-социјалистичких држава (Gorzelač, G. 1998, Horvát, G. 2000, Hamilton F.E.I et al., 2005). Диверзификована привредна структура, квалификована радна снага, развијена инфраструктура и институционална основа, те наслеђена добра позиција из претходног социо-економског система уз позитивну реакцију на реформске процесе током транзиције означиле су метрополе као „лидере“ у транзиционом процесу. Посматрано у ширем контексту, град Београд је наставио континуитет развоја као економски и демографски пол раста/развоја.

Промењени услови пословања почетком овог века (транзиција и реформски процеси, пре свега приватизација и реструктурирање производног сектора, развој предузетништва, интензивна терцијаризација) након смањених ефеката привређивања током претходне декаде, дају нове импULSE развоју градске економије. Уз проблеме које поменути процеси носе (неуспешна приватизација, вишак запослених, нестабилност пословања, незаокружен инситуционални оквир и сл.) евидентан је стални пораст индикатора привредног развоја: запослености, друштвеног производа, зарада, обима инвестиција. Међутим, и после осам година опоравка, БДП и животни стандард достигао је тек 70% нивоа оствареног крајем осамдесетих година (Глигоријевић, Ж. и др. 2008). Такође, и поред бројних тешкоћа уочава се напредак ка обликовању савремене привредне структуре, јер је смањење запослености у производном сектору супституисано отварањем нових радних места у конкурентним индустријама и у услужном сектору¹¹.

У погледу демографског развоја промене гео-политичког карактера на простору бивше Југославије имале су значајне консеквенце и на кретања у београдском метрополитену. Директна демографска последица ових догађања је била прилив великог броја избеглица. Када се зброји избеглички корпус од 111.300 лица и процењени број од 35.000 интерно расељених лица са Косова и Метохије (у време пописа из 2002. године) испоставља се да је сваки десети становник Града Београда био избеглица или ратом угрожено лице. Истовремено у условима нестабилности, друштвене и економске кризе, повећан је број исељених (процењен на 161 хиљаду). Позитиван миграциони салдо остварен је у највећој мери у насељима ван ужег градског подручја.

Но, и поред прилива становништва, сложеност појава и процеса демографског карактера у крајњој консеквенци резултирала су да је током последње деценије 20. века динамика раста становништва значајно успорена, и одвијала се по просечној

¹¹ Процеси просторног реструктурирања у Београду од 2000. године у великој мери подсећају на процесе који су се десили и у другим главним градовима земаља Источне Европе након пада комунизма, а посебно од стабиловања њихове привреде тј. од средине и крајем 1990-их година. Као и другде у Источној Европи, промене у начину коришћења земљишта догодиле су се услед деиндустријализације и терцијаризације градске привреде (Hirt S., 2009.).

годишњој стопи од свега 1.4%. Број становника на подручју београдске агломерације увећао се за 24 хиљаде током целог периода (колико је износио просечан годишњи раст у периодима најинтензивнијег агломирања становништва) и остварен је искључиво повећањем броја становника приградског подручја. На то су утицали, осим смањеног поља метрополитенског утицаја у битно суженим границама нове државне територије, слабљење миграционих таласа са простора Србије услед економске кризе (и већ исцрпљених емиграционих резервоара), и негативне вредности природног прираштаја становништва (Vojković, G. i Devedžić, M. 2010).

Дубока друштвено-економска криза, посебно у време санкција међународне заједнице, социјалне промене и криза институција у тим тешким временима, као и „успостављање корака” са новим друштвено-економским односима у периоду транзиције, са својим посебним импликацијама и проблемима живота у великом граду, који носи и бројне структурне препреке (од нерешеног стамбеног питања и незапослености, проблема чувања деце, до свих оних одредница које се подводе под незадовољавајући економски стандард, а које су у великом граду посебно заострене), имају потпуно нове реперкусије на демографска кретања и свакако остављају дубок траг на репродукцију становништва Београда. Ниска плодност становништва општа је одлика садашњег демографског и друштвеног тренутка у Србији. Ипак, чињеница да се и Град Београд, као пол изразите демографске концентрације, сврстао у нисконаталитетно подручје Србије и да има јасан и константан пад рађања друштвено је забрињавајућа. Очигледно је да су они бројни чиниоци који се стандардно наводе као узроци ниске плодности становништва у савременом друштву, а међу којима су ниске норме о жељеном броју деце услед високе економске и психолошке цене подизања детета, високих трошкова везаних за усклађивање родитељства и професионалне активности, осећај недовољне сигурности или наглашени индивидуализам, у садашњој друштвеној и економској клими у Београду знатно израженији него на другим нисконаталитетним подручјима у Србији. То показује и податак да је феномен одложеног рађања у Београду, поготово у централним градским општинама, израженији него на осталим нисконаталитетним подручјима у Србији. (Vojković G., i Devedžić M., 2010; Рашевић М., и Пенев Г., 2006). Почетком 1990-их стопа укупног фертилитета у Београду већ је била сведена на 1,56 детета по жени, да би се током кризне 1999. спустила на најнижи ниво од 1,3 детета по жени. Ипак, у наредним годинама, број живорођених је повећан, а стопа укупног фертилитета се стабилизовала на 1,5 детета по жени.

На плану економских и демографских промена и у оквиру унутарградске структуре је дошло до значајних промена. У стварању националног дохотка Града предњаче општине Нови Београд и Стари град (заједно стварају око 1/3 националног дохотка Града у 2005.), док приградске општине заостају (учествују са око 10% у стварању националног дохотка). Током последњих двадесетак година, знатно је измењена секторска и територијална дистрибуција запослених. Процесом деиндустријализације индустријска радна снага је смањена на 57% у односу на 1990-ту (са 162.450 у 1990. на 92.397, односно са 26,8% на 14,7% удела у структури укупне запослености у 2008.). У територијалном погледу, евидентно је јачање општине Нови Београд, данас највећег центра рада са скоро 15% запослених. Услуге, сагласно функцијама града, доминантне су у структури укупне запослености са уделом од 53,2% (72,5% у структури запослених у предузећима).

У односу на раније године, развој градске економије у оквирима 10 градских општина одвија се у правцу стварања биполарне структуре центара: Стари град који опстаје као центар у коме се традиционално одвија највећи део привредних активности и Нови Београд са тежњом прерастања у главни трговинско-пословно-финансијски центар, преузимајући примат у погледу структуре запослености (14,8%)

и инвестиција (33% укупних инвестиција града Београда у 2008). Положај, слободне површине, приступачност и доступност чини ову целину веома атрактивном за сва облике привређивања (Матијевић В., 2006). На тај начин Нови Београд улази у потпуно нову фазу урбаног живота. И до сада је Нови Београд, као ново насеље изграђено на десној обали Дунава после Другог светског рата, имао специфичан и врло динамичан демографски развитак. О томе експлицитно говори енорман раст становништва са 9 на 217 хиљада (за 25 пута). Догодио се током само четири деценије, како услед досељавања становништва из свих крајева бивше Југославије, тако и као резултат преразмештаја становништва из других београдских општина услед интензивне колективне стамбене изградње. Релативно дуго Нови Београд је било насеље са превасходно стамбеном функцијом. Временом се унутар ове резиденцијалне зоне развијају и друге функције, и тај процес кулминира управо током последње деценије означавајући нову етапу динамичног развоја, економског, просторно-структурног и демографског.

Промена просторног модела развоја привреде током протеклих година транзиције одраз је темпа, обима и успешности спроведених реформских процеса, постојеће мреже привредних комплекса и могућности (положајних, просторних, инфраструктурних, кадровских, инситуционланих и др.) развоја нових просторних форми. Тиме је и транзиција урбане структуре Града веома комплексна. Из угла просторно-структурног развоја привреде међусобно се преплићу процеси деиндустријализације, терцијаризације и реиндустријализације. Просторна организација привреде у Београду представља мозаичну слику разноврсних форми насталих у различитим епохама урбаног развоја. Док традиционалне форме (индустријске зоне и комплекси, дисперзно размештени локалитети) постају превазиђене, савременији просторни модели привреде тек се успостављају. За ову поделу се везују и *brownfield* и *greenfield* локације (инвестиције). С обзиром на општу тенденцију премештања производње из градског центра ка периферији, с једне стране, као и лоцирање нових производних и услужних капацитета у периферном појасу Града, формирају се и нови полови развоја (Zeković *et al*, 2007, Зековић С., 2008)¹².

Већ је поменуто да је због великих слободних површина опремљених инфраструктуром подручје Новог Београда изузетно атрактивно за развој превасходно услужно-комерцијалних активности (GTC пословни центар, Airport City Belgrade, TC Ušće и др.). Најзначајније локације за *brownfield* инвестиције у Београду су привредно-складишна зона у приобаљу Дунава (од Луке Београд до Аде Хује) као веома атрактивна за трансформацију у комерцијално рекреативну зону; као и простори у Савском амфитеатру (већ деценијама предвиђени за трансформацију у главну београдску комерцијалну зону) али и бројне друге локације унутар градског ткива и центара развоја у ширем градском подручју. Осим тога, видљиво је повећање концентрације економских активности дуж аутопута од Београда према Батајници, Новом Саду, Добановцима, панчевачком путу итд. (Зековић С., 2008; Zeković S., 2009). Тако је, на пример, приметно дислоцирање производних и посебно складишних капацитета из привредне зоне око луке Београд у привредну зону Сурчин-Добановци, која постаје веома важан центар за логистичко-дистрибутивне услуге због изузетне доступности (стециште Коридора X и обилазнице око Београда, у непосредној близини аеродрома, повољни терени за изградњу и др.). Осим простора унутар граница Београда, метрополитенска периферија постаје изузетно привлачна за привредне активности. Управо су у граничном појасу београдске агломерације са

¹² О типологији економских полова у метрополитенској регији детаљније: Bontje, M. and Burdach, J. (2005). Economic poles in the European metropolitan periphery and sustainable development. *Forum IFL, Heft 1*; Burdach J. (2006). New economic poles in European metropolitan peripheries: Introductory remarks on theory and empirical evidence. *European Spatial research and policy*, 13 (2).

суседним општинама, које имају боље саобраћајне и комуникационе везе са окружењем, те ефикасну предузетнички и инвестиционо оријентисану локалну управу, концентрисане значајне економске активности.

Неоспорно је да ови нови правци концентрације делатности постају атрактивни и за нове правце преразмештаја становништва. С обзиром да је популациони систем великог града врло осетљив и релативно брзо реагује на функцијске промене у окружењу, остаје отворено питање, на које ће дати одговор тек нови попис становништва 2011. године, да ли су се и у којој мери просторно-економске трансформације у условима нижег животног стандарда становништва истом брзином читовале и кроз просторно-демографске промене. Неопходно је нагласити да се просторно-демографске промене не исказују само кроз број, концентрацију и преразмештај становништва, већ и кроз значајну диференцираност свих компоненти демографског развика унутар одређених делова урбаног простора и насеља београдске агломерације (репродукцију, миграције), које се сублимирају и у карактеристикама старосне структуре, темпу демографског старења и динамици свих функционалних контингената¹³. О новим тенденцијама и правцима развоја града у просторном преразмештају становништва говоре и издвојени примери нових трансформација у старом градском језгру („gentrification”)¹⁴. Поставља се питање како ће се, на пример, под утицајем промене социјалне структуре и нових досељавања променити популациона структура и динамика ових општина.

Закључак

Јачање политичко-административних, економских и културно-просветних функција и улоге Београда у регионалном развоју Србије и ширег окружења имали су снажан утицај на популациони раст, територијално ширење и прерастање некадашње варошице у метрополитен широког поља утицаја. У кратком периоду Београд је израстао у моћан пол концентрације становништва и делатности, и фактор «каналисања» економских и демографских токова у ширем простору. Промене у територијалном размештају, просторном померању и структурним одликама становништва унутар саме агломерације биле су у блиској интеракцији са развојним токовима и ширењем урбаног региона.

Током тог процеса миграције су одиграле кључну улогу у брзом нарастању града. Динамика досељавања, као и пораста становништва, се може раздвојити у неколико фаза, различитих по интензитету, обиму и захваћеном простору. Разлике у миграцијама утицале су на диференцирање простора Београда и у тесној су међузавосности са функционалним, урбанистичко-територијалним и социо-економским развиком делова града и приградских подручја (Радовановић, М. 1984). На простору београдске агломерације (административно Град Београд, простор 17 општина) јасно се испољавају разлике у демографском развiku ужег језгра централне агломерације (старо урбано језгро), ширег подручја централне агломерације, периурбаног прстена и приградских општина (у којима се, такође, диференцирају општинска градска и индустријска средишта и њихова приградска зона од осталих сеоских насеља). Процене (уз сва ограничења њихове примене, јер се базирају само на природној компоненти кретања становништва у периоду значајних просторно структурних промена на простору агломерације) говоре да ће се разлике исказати и у наредном периоду, када се очекује настављање депопулације у насељу Београд, док би шире подручје града и даље бележило раст. Од 1992. године,

¹³ О томе: Vojković G., i Devedžić M., 2010.

¹⁴ О новим променама у просторној структури градова: Тошић Б. (2006).

становништво Града Београда више се не обнавља природним путем. Стопа природног прираштаја има негативне вредности и прво је забележена на ужем градском подручју, а након четири године и у насељима шире зоне. Током последње декаде механичка компонента је практично само ублажила темпо смањивања броја становника. Данас се Београд, према основним карактеристикама старосне структуре, сврстава у групу демографски старијих популација. У наредном периоду требало би очекивати даље старење становништва Београда, које ће се одвијати од базе, али још брже с врха старосне пирамиде (Рашевић, М., Пенев, Г. 2006). Реално, тек ће следећи попис становништва 2011. године употпунити слику о томе шта се догађало током година транзиције са кретањем становништва, у просторном и структурном виду, до којих промена је дошло у демографским и економским структурама.

Прилагођавање савременим развојним токовима (регионалне интеграције, растућа конкурентност, одрживи развој и др.) значило би и успостављање нових просторно-функционалних односа на различитим нивоима: на интернационалном услед појачане конкурентности главних градова постсоцијалитичких држава; на националном због неопходности демулополитације Србије у циљу уравниотежене регионалног развоја; а на градском због потребе јачања територијалне кохезије и уједначавања услова живота.

Дакле, у привредној структури Београда, доминирају делатности терцијарно-квартарног сектора, али се истовремено модернизује и индустрија, одређујући Београду као индустријском центру значајно место у ширем регионалном оквиру. Иако индустрија данас није доминантна делатност, она је као градотворна функција била фактор развоја центара у оквиру града Београда, пре свега Младеновца, Лазаревца и Обреновца, а они су повратно, агломерацијским формама и садржајем, подстицали развој индустрије (Милетић, Р. 2003.). Процес терцијаризације одвија се у свим деловима београдске агломерације, као и деиндустријализација. У просторном погледу најупечатљивије промене процеса деиндустријализације видљиве су у централним зонама ужег градског језгра (престанак производне активности али често без пренамене коришћења тих површина услед незавршених процеса реструктурирања предузећа) и у индустријским центрима ширег градског подручја, док је реиндустријализација типична за ивичне, рубне зоне агломерације, односно на улазно-излазним саобраћајним коридорима. Традиционални градски центри Београда и Земун, са изразитом концентрацијом пословних садржаја из ранијих периода, постепено губе примат, док се врло динамично развија пословни центар у атрактивној зони Новог Београда.

Питање будућих просторно-функционалних и демо-економских токова, места и улоге Београда у будућем развоју Србије свакако зависи од остваривости циљева и стратешких опредељења регионалног и просторног развоја Србије, дефинисаних, између осталих докумената, Просторним планом РС (нацрт, 2010), која у први план истичу принципе децентрализације и полицентричног развоја.

Литература

- Бојовић, Б. и Боровница, Н. (1998). Београд и његово метрополитенско подручје У *Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора* 3. Београд: ИАУС, 137-185.
- Вељковић, А., Јовановић, Р. и Тошић Б. (1995). Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља. Посебна издања, Књ. 44, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ. Београд.
- Vojković, G. i Devedžić, M. (2010). *Demo-geographic Characteristics and Processes in Belgrade*. In Milanović-Pichler N., Krevs M., Đorđević D. (eds) *Challenges of spatial development of Belgrade and Ljubljana*. (in press).
- Глигоријевић Ж., Савић Д., Веловић В. и Ференчек М (2008). *Организација и финансирање града Београда - анализа и утицај на урбани развој*. ИНФО – Специјално издање. Београд: ЈП Урбанистички завод.

- Gorzalak, G. (1998). Regional development and planning in East Central Europe. In: Keune M (ed) Regional development and employment policy. Lessons from Central and Eastern Europe, ILO-CEET. Geneva – Budapest, 62-76.
Internet: http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/budapest/download/regdev_ch3.pdf (6.12.2009).
- Grčić, M. (1990). *Analiza prostorne organizacije industrije regiona Beograd*. Beograd: Ekonomski institut.
- Зековић, С. (2008). Просторно-планска политика и индустријски браунфилди у градовима Србије. У Даниловић К., Стојков Б., Зековић С., Глигоријевић Ж., Дамјановић Д. (Ур.) *Оживљавање браунфилда у Србији*. Београд: ПАЛГО центар, 61-70.
- Zeković, S. (2009). Regional competitiveness and territorial industrial development in Serbia. *Spatium*, 21, 27-38.
- Zeković, S., Spasić, N. i Maričić, T. (2007). Development of new economic poles in metropolitan areas: Belgrade example, *Spatium*, 15-16, 21-27.
- Матијевић, Д. (2009). *Просторно-функционална повезаност насеља општине Стара Пазова са урбаним системом Београда*. Посебна издања, Књ. 73, Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Милетић, Р. (2003): Индустрија региона Београд и савремени развојни процеси. У: Стојков Б. (ур.) Београд и његов регион. Београд: Географски факултет, 218-228.
- Miletić, R. (2010). Economic aspects of spatial development of Belgrade. In Milanović-Pichler N., Krevs M., Đorđević D. (eds) *Challenges of spatial development of Belgrade and Ljubljana*. (in press).
- Матијевић, В. (ур.). (2006). *Извештај о стању града Београда*. Београд: Палго центар.
- Просторни план Републике Србије 2010-2014-2021. Нацрт (2010). Београд: Републичка агенција за просторно планирање.
- Радовановић, М. (1984). Миграционе карактеристике становништва Београда. У *Становништво Београда – попис 31. март 1981*. Београд: ГЗС.
- Радовановић, М. (1993/4). Регионализма као приступ и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким аспектима на Србију. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, књ. 44-45, 67-102.
- Рашевић, М. и Пенев, Г. (2006). Демографска слика Београда на почетку 21. века, *Становништво*, 44 (1).
- Смиљанић, З. (2003). Промене у територијалном размештају становништва београдског подручја. У Стојков Б. (ур.) *Београд и његов регион*. Београд: Географски факултет, 229-240.
- Стаменковић, С. и Гатарић, Д. (2008). Неки просторно-демографски аспекти дневне интеракције Београда и околине. *Гласник Српског географског друштва*, 88 (2), 45-50.
- Стојановић, Б. (1999). Миграциони салдо становништва Београда. У *Становништво Београда према Попису 1991*. Београд: Завод за информатику и статистику и ИДН-ЦДИ. Београд: ИДН-ЦДИ.
- Стојков, Б. (ур.) (2003). *Београд и његов регион*. Београд: Географски факултет.
- Тошић, Д. (2000). Градски центри - фактори регионалне интеграције Србије. *Гласник Географског друштва Републике Српске*, Св. 4, 83-96.
- Тошић, Д. и Крунић, Н. (2005). Урбане агломерације у функцији регионалне интеграције Србије и југоисточне Европе. *Гласник Српског географског друштва*, 85 (1), 137-148.
- Тошић, Б. (2006). Промене у просторној структури градова у постсоцијалистичком периоду. *Гласник Српског географског друштва*, 86 (1), 165-176.
- Hamilton F.E.I., Dimitrovska Andrews K., Pichler-Milanović N. (eds) (2005). *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*. United Nations University Press.
- Horváth, G. (ed) (2000). *Regions and Cities in the Global World*. Pécs: Centre for Regional Studies HAS.
- Hirt, S.(2009). Belgrade, Serbia. *Cities*, 26(5), 293-303.

RECENT DEMOGRAPHIC-ECONOMIC PROCESSES IN THE BELGRADE AGGLOMERATION

GORDANA VOJKOVIĆ¹, RADMILA MILETIĆ², DRAGANA MILJANOVIĆ²

¹ *University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/3, Belgrade, Serbia*

² *Geographical Institute "Jovan Cvijić" Serbian Academy of Sciences and Arts, Đure Jakšića 9/3, Belgrade, Serbia*

Abstract: In this paper, basic characteristics of demographic and economic changes in the area of Belgrade agglomeration in the second half of 20th century has been researched, and a global trend of their establishments and motions has been indicated. Changes of territorial arrangement, spatial distribution and structural features of population, within the agglomeration itself, were in close interaction with directions of development and expansion of urban region. Belgrade agglomeration development follows several stages in its physiognomic-spatial, economic and demographic growth, whereby the migrations, as in cases of all large urban systems, had special influence on growth and structural features of population. In this paper, modern development processes and their effects on demographic growth have been emphasized.

Key words: spatial-demographic, spatial-economic, Belgrade agglomeration

Introduction

Dynamic, often turbulent Belgrade development, from peripheral urban core from the beginning of 19th century to modern agglomeration with wide area of impact beyond state borders, was accompanied by strong spatial social-economic and demographic changes, which had a direct cause-effect relation. Logical sequence of events, which influenced formation of Belgrade agglomeration, and shaping of modern, complex demo-economic phenomena and processes, were resulted by their position on junction of pan-European corridors X and VII, in the contact of, not only natural-geographic and economical-geographic, but also demographic, historical-demographic, economic and social constellations, in the broadest sense of the word.

The position of the most important development and integrative axis of Serbian geospace, and recently wider geopolitical significance, as the capitol of former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, determined intensive concentration of activities and population. In a short period of the second half of the 20th century, Belgrade region turned into a complex, functional urban system of expansive and demographic growth, creating numerous inequalities in regional development of Serbia, but at the same time, opening wide possibilities and potentials for joining regional integration processes. In cause-effect circle of effects and processes it is increasingly reflected on modern spatial-structural and demo-economic changes of Belgrade agglomeration.¹

In this paper the research of basic characteristics of demo-economic changes in the area of Belgrade agglomeration in the second half of 20th century has been researched and directions of modern movements has been indicated. The fact that these processes are too complex, intertwined and mutually dependent to include all significant determinants of these changes, within the framework of a research, and thoroughly investigate all cause-effect

* e-mail: gvojkovic@gmail.com

¹ On position, significance and development of metropolitan region, more in: Radovanović, M., 1993/94; Veljković, A. i sar., 1995; Bojović, B. i Borovnica, N., 1998; Tošić, D., 2000; Tošić, D., Krunić, N., 2005., Stojkov, B., 2003; and other authors

relations and effects of their transformations. Therefore, the objective of this research is to indicate a global trend of demo-economic interrelationships and trends, and certainly, there are numerous aspects of this problem that could be more enlightened by future research. Moreover, we meet a notable number of researches in scientific literature dealing with spatial-functional and economic aspects of Belgrade agglomeration development², and there are also numerous researches concerning matter of demographic growth³. Contribution and scope of this paper is researching a relationship between demographic and economic phenomena and processes in a spatial-urban development of Belgrade, on a global level, and describing certain specific transformations (within the area) during Belgrade agglomeration growth.

A review on urban-economic and spatial-demographic development of Belgrade

Belgrade agglomeration development⁴ follows several stages in its physiognomic-spatial, economic and demographic growth. Initial central city area at the beginning of 20th century covered barely 12 km² with 69.7 thousand of inhabitants (1900), while administrative area of Belgrade district at that time, as a part of future urban region of Belgrade, covered the area of 2025 km² with 126.1 thousand of inhabitants⁵. In the middle of 20th century, in the time of the 1953 Census, 731.8 thousand of inhabitants resided on the same area (administratively treated as Belgrade county. Initiated by rapid industrialization processes during second half of 20th century, urban area was permanently expanded, changing its spatial-functional structure. It caused spontaneous and uncontrolled rather than planned urbanisation, changes in the economic structure suburban settlements, and its coalescence and joining the urban core of Belgrade. Along with development of industrial zones, locating commercial buildings, construction of residential zones and supporting infrastructure and suprastructure systems, the surrounding villages have been transformed. Due to dynamic demographic and urban development in the time of the 1971 Census, the administrative area of Belgrade was practically expanded to the framework of today's borders, to area of 3222 km², which represents 3.6% of territory of Republic of Serbia. It is the time when Belgrade was turning into a populous city – with 1.2 million inhabitants. So intensive demographic growth was influenced by migration flows, as well as above mentioned territorial city zone expansion caused by joining new settlements into

² Highlights: Veljković, A. (1983). *Industrija kao komponenta prostorno-funkcionalne strukture Beograda*. Horizonti urbanizma 16. Beograd: Juginus; Grčić, M. (2002). *Privredno-ekološki potencijali i ograničenja razvoja metropolitana Beograda, segment studije RPPAP Beograda - I faza Strategija zaštite, prostornog uređenja i razvoja*. Beograd: JP Urbanistički zavod Beograda; Derić B, Perišić, D. (1995). *Teritorijalizacija regionalnog razvoja Srbije*. U *Prostorno planiranje, regionalni razvoj i zaštita životne sredine 1*, Posebna izdanja br. 26. Beograd: IAUS; Grčić, M., 1990; Zeković *et al.*, 2007; Miletić, R., 2003, 2010; Živanović, Z., 2008, Ratkaj, I. (2009). These aspects are contained in development-planning documents: City of Belgrade: development strategy - goals, concepts, strategic priorities of sustainable development (draft, 2008), Regional spatial plan of administrative area of Belgrade (2004), General plan 2021. (2003, amendment 2009).

³ Highlights: Radovanović, M. (1974). *Demografski odnosi 1815-1914*. U *Istorija Beograda, II knjiga*. Beograd: SANU – Odeljenje istorijskih nauka, Beograd: Prosveta; Bogavac, T. (1976). *Stanovništvo Beograda 1918-1971*. Beograd; Sikimić-Spasovski, M. (1977). *Prirodne komponente razvitka Stanovništva Beograda, Posebna izdanja knj. 28*, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU. Beograd; Rančić, M.(1984): *Porast stanovništva Beograda*. U *Stanovništvo Beograda – popis 31. mart 1981*. Beograd: GZS; Vojković, G. (1992). *Smrtnost stanovništva Beograda, Posebna izdanja, knj. 38*, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU. Beograd; Vojković G. (2007). *Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije*. Beograd: Srpsko geografsko društvo; Publikacija: *Stanovništvo Beograda prema Popisu 1991*. (1999). Beograd: Zavod za informatiku i statistiku, IDN-CDI.

⁴ Belgrade as a complex organism can be interpreted differently: as an urban core – settlement of Belgrade, as urban territory in the narrow sense consisted of 10 urban municipalities or administrative area of 17 municipalities, which is, in this paper, conjoint with a term Belgrade agglomeration.

⁵ More on that matter: Stojanović, B., 1999.

administrative area of the City, because in these parts were the strongest immigration flows and major spatial-functional changes.

Presently, the City⁶ with its 157 settlements and 1.65 million inhabitants (according to 2008 assessment), is administratively divided into 17 municipalities. In a period from 1948 to the last census in 2002, Belgrade increased the number of its inhabitants two and a half times – from 634 thousand to 1.576.124⁷. Strong and uncontrolled migration, not only in Serbia but in other republics of former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, show all its power of influence in wider surroundings, and, therefore, this urban area presently dominates, in every way, the entire area of Serbia. Its dominance on spatial structure of Serbia is illustrated by data on concentration of 22% of national population (without data on Kosovo and Metohija), 26% of urban population, 40% of population with higher education, 31% of employed, 40% of employed in service sector and 35% of domestic product of Republic of Serbia.

Undoubtedly, directions and dynamics of spatial-demographic changes, during second half of 20th century⁸ reflect phases of urbanisation, through which City has passed, and clearly indicate the directions and effects of spatial-economic and spatial-functional structure transformation. As of early seventies, the urban core of Belgrade accounted for major share (90%) of cities population growth. In the first period of city development, after the end of World War II, central urban municipalities had the largest population growth rates (Stari Grad, Vračar, Savski Venac). Given that the old, central city core was already urbanized and densely populated, soon after, in the interval between Censuses from 1953 to 1961, high population growth rates were established in the peripheral zone of urban core of Belgrade (municipalities of Čukarica, Rakovica, Palilula, Zemun, Zvezdara). Numerous settlements from immediate hinterland and suburban municipalities were losing its population, due to distribution of its inhabitants to Belgrade.

In that period, city cores of Belgrade and Zemun played an important role in industrial development of Belgrade as a whole, as the the industrialisation process took off first in these municipalities. Nevertheless, during further process of intensive industrialisation, the process of economic development was shifted from central urban area towards peripheral zones. Changing the model of industrial centres arrangement, from mono to polycentric model, followed by branch diversification and/or industry specialisation, matches with most intensive demographic growth of Belgrade agglomeration during the 1970-ies. As Grčić stated (1990), population and employment in industrial sector grew naerly parallel.

Since then, urban complex of Belgrade settlement (consisting of urban parts of 10 municipalities) was featured by specific demographic development and polarisation of demographic trends: a) population decrease of oldest urban city core (municipalities of Stari Grad, Vračar and Savski Venac); b) dynamic population growth in municipalities of Voždovac, Zvezdara, Zemun and Palilula; c) intensive concentration of population in municipalities of Novi Beograd, Čukarica and Rakovica.

Industrial development in peripheral urban ring (formally other settlements of urban municipalities) established their strong spatial-demographic transformation. Primary development of industry and construction of residential areas of satellite character initiated intensive demographic changes, which afterwards had different directions, depending on

⁶ Source: Statistical annual of Belgrade 2008.

⁷ In statistical sources we meet two data on number of inhabitants of Belgrade. Namely, Census 2002. was conducted with a new, changed method, according to international references, which implies different definition of total number population. Therefore, depending of the choice of method during the application of census method, and with the purpose of conjoining current data with previous censuses, somewhat the image of population number in Serbia, as well as in Belgrade, is being changed. According to the previous methodology, the population number in Belgrade would be 1.638.643 in 2002.

⁸ More on that matter: Vojković, G. and Devedžić, M., 2010.

city development policies and directions of its expansion. For example, from the seventies, a significant concentration of population had been accomplished on the left bank of the Danube in settlements of Borča and Krnjača, and very soon came to its territorial coalescence with Belgrade. In the period between 1971 and 1981 Borča doubled the number of inhabitants (from 9.5 to 18.5 thousand), and by 2002, the number of inhabitants was doubled to 36 thousand once again. As regards the urbanisation, similar case occurred on opposite side of the City, where intensity (but also a disorder) best describe settlements Kaluđerica and Sremčica, which are the best example of population expansion. Kaluđerica is the most drastic example of unplanned urbanisation: in a ten-year period from 1971 to 1981, it was demographically enlarged 6.5 times, from 1.9 to 12.4 thousand inhabitants, while in 2002 the population growth was constant (index 177). Kaluđerica is famous for illegal, “wild” construction, by which it practically coalesced with Belgrade.

Globally, since 1980ties demographic growth of Belgrade agglomeration is slowing down, and till the census 1991 it had been halved. It is interested that during that period, the area of peripheral urban zone and suburban municipalities (generally speaking, because not all settlements of that area had positive demographic trends) take precedence in dynamic of population growth. It is a period when in central municipalities the process of service sector development gathered momentum and the industrialisation process was still intensive in central municipalities of so-called “secondary peripheries” (Obrenovac, Mladenovac, Lazarevac). Emphasized structural changes in peripheral zone strongly and divergently reflected the dynamic changes of number, arrangement and structure of peripheral municipalities’ population: Lazarevac, Mladenovac, Obrenovac, Barajevo, Grocka, Sopot.

In this stage, during which development flows caused functional and morphologic City transformation, demographic effects reflect the change of city core-peripheral zone relations. Hence, in the central, most urbanized city area, process of depopulation had started and has continued simultaneously with intensive and constant growth and concentration of population in other parts of Belgrade. In the central urban area, with occasional conversion of residential to business premises, migration balance had negative values, while the natural increase began to reduce rapidly, as the result of changing the population reproductive norms, but also the more rapid demographic ageing. Ten years later, in the census period from 1981 to 1991, depopulation trends became a characteristic in a peripheral zone of Belgrade (in urban parts of municipalities of Voždovac, Zemun and Palilula), while during the last decade of the 20th century these population decrease trends were extended to a larger territory – Zvezdara and Novi Beograd (Smiljanić, Z., 2003.).

Apparently, demographic development of suburban municipalities has experienced multiphase development. In the first stage, at a time of expansive growth of Belgrade during the fifties and the sixties, the inhabitants emigrated towards Belgrade from a large number of settlements of these municipalities. In the second stage, these municipalities became attractive for immigration of inhabitants from all parts of former Socialist Federative Republic of Yugoslavia, along with a development of industrial activities in Obrenovac and Lazarevac, which are deemed to be capital national energy sources, and under the influence of Belgrade development activities. Nevertheless, it should be emphasized that, due to population immigration towards Belgrade, the expansion growth was increasing in municipality centres and settlements near municipality centres, while in other settlements population was still decreasing (Vojković, G. and Devedžić, M. 2010). Opposing tendencies are characterised in municipality Sopot, the most undeveloped municipality in Belgrade region, aside from main roads, which was, therefore, very early depopulated.

It is necessary to point out that the migrations⁹, as in cases of all large urban systems, had an important influence on Belgrade agglomeration growth and demographic development¹⁰. The fact is that in certain periods, the influence of this component on territorial expansion was different (Graph 1.), mostly dominant; only from the seventies to the nineties, contribution of natural and migration component of population growth was relatively balanced; and during the last decade of the 20th century migration again became a decisive population growth factor, only this time not as a result of its scope, but due to negative natural increase.

Graph 1. Influence of migration on intensive demographic growth
(Source: "Statistical annual of Belgrade 2007")

New spatial-economic transformations and demographic trends

During the last two decades, political and economic circumstances in the State and the surrounding countries determined the Belgrade urban development. Last decade of the 20th century is a period of turbulent changes on territory of former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, and major geopolitical events and social-economic changes had significant consequences on overall Belgrade development.

After more than a decade of City economy devastation (as well as overall economy of the county), adverse trends in development are replaced by transition phase. As regards the economic development, Belgrade agglomeration changes were happening on already seen economy transformation model in capitals of other post-socialistic countries (Gorzelać, G., 1998, Horvát, G., 2000, Hamilton F.E.I *et al.*, 2005). Diversified economy structure, qualified labour forces, developed infrastructure and institutional basis, and enquired favourable position from previous social-economic system, having a positive effect on reform processes during transition put forward the metropole of ex-socialistic counties as "leaders" in transition period. In a broader sense, Belgrade continued to develop as economic and demographic pole of growth/development.

As conditions of management changed at the beginning of the century (transition and reform processes, primarily privatisation and restructuring of production sector, entrepreneurship development, development of service sector) after decreased economic effect during the last decade, new impulses have been given to city economy development. Despite of the problems pertinent to the above mentioned processes (unsuccessful privatisation, excessive of labor force, unstable business environment, undefined institutional framework etc.), indicators of economy growth are evidenced: employment, GDP, earnings, investment etc. However, after eight years of recovery, GDP and quality of life have reached 70% of a level that had been achieved at the end of the eighties (Gligorijević, Ž. *et al.* 2008). In addition, despite the number of difficulties, the progress of reaching modern economic structure is visible (employment decreasing in manufacturing sector is substituted with new jobs in competitive industries and sector of service)¹¹.

⁹ Daily migrations are a special aspect of population mobility, as a significant factor in functioning of spatial-economic system of Belgrade. Due to its functional capacity and functionally-hierarchic rank, Belgrade has a dynamic and intensive daily interaction with settlements of close or wide environment, in which daily migrations of labor force, scholars and students prevail. More on daily urban systems: Stamenković S., Gatarić, D., 2008; Matijević, D., 2009.

¹⁰ Population growth, due to immigration, always had dominant role in population growth of Belgrade: from 1.1 million, as the increase of population of Belgrade was from 1990 to 1991, to 750 thousand is a result of mechanical influx of population (Stojanović, B., 1999).

¹¹ The processes of spatial restructuring in Belgrade since 2000 are broadly reminiscent of those that have occurred in the capital cities of other East European states since the end of communism and especially since the stabilization

As regards a demographic development, changes of geo-political nature in the area of former Socialist Federal Republic of Yugoslavia had significant consequences upon social trends within Belgrade metropolis. Direct demographic consequence of these events was an influx of large number of refugees. By adding 111.300 of refugees to estimated number of internally displaced persons from Kosovo and Metohia (during the census 2002), it leads to a conclusion that every tenth citizen of Belgrade was a refugee or a person endangered by war. At the same time, in the terms of instability, social and economic crisis, the number of number of emigrants increased (it was estimated on 161 thousand). Positive migration balance was achieved mostly in settlements outside urban core of Belgrade.

Nevertheless, besides the influx of population, complexity of demographic phenomena and processes eventually resulted a significantly slow dynamic of population growth, during the last decade of the 20th century, and its annual average rate was barely 1.4%. Number of inhabitants in Belgrade agglomeration has been increased by 24 thousand during the entire period (as the average annual growth was in period of most intensive agglomeration of population) and has been achieved strictly by increasing the number of inhabitants of peripheral area. Except the reduced field of the metropolitan influence in the significantly narrowed borders of the new state territory, the growth was also influenced by the weakening of the migration waves from the area of Serbia due to the economic crises (and already exhausted “emigrational reservoirs”), and the negative natural increase values (Vojković, G. and Devedžić, M. 2010).

Grave social-economic crisis, during the sanctions imposed by international association in particular, social changes and institutional crisis in this hard period, as well as “catching up” with new social-economic relations in the period of transition, with its special implications and problems of life in a large city, bearing a number of structural constraints (from unsolved questions of residing and unemployment, problems with child care to all those determinants considered as factors of unsatisfactory quality of life, which particularly strict are in a big city), have completely new repercussions on demographic trends and leave a grave mark on reproduction of Belgrade population. Low fertility rate of population is the general characteristic of present demographic and social moment in Serbia. However, the fact that the City of Belgrade, as a pole of the expressive demographic concentration, and relatively more favourable age structure of population in relation to other areas of Serbia, has been classified into low birth rate area and that it has a clear and constant decline of births is socially upsetting. It is obvious that those numerous factors which are commonly noted as the causes of low fertility of population in the contemporary society (low standards on the desired number of children due to high economic and psychological price of raising a child, high expenses in arranging the parentage and professional activity, the feeling of insufficient security or emphasized individualism) are more expressive at present social and economic climate in Belgrade than in other areas in Serbia with low birth rate. (Vojković, G., and Devedžić, M., 2010; Rašević, M., and Penev, G., 2006). At the beginning of the 1990s, the total fertility rate in Belgrade was already 1.56 children per woman in order that it declined at the lowest level of 1.3 children per woman during the critical 1999. Nevertheless, in the following years the number of live births increased, while total fertility rate was stabilized at 1.5 children per woman.

There have been significant changes in the field of demographic and economic changes and within the city structure. In generating national income of the City, municipalities of Novi Beograd and Stari Grad precede (approximately 1/3 share of national income of the City in 2005), while contribution of peripheral municipalities is much smaller (approximately 10% share of national income). During last two decades, sector and

territorial distribution employment is significantly changed. By process of deindustrialisation, industrial labour force has been reduced to 57% in comparison with 1990 (from 162.450 in 1990 to 92.397, e.g. from 26.8% to 14.7% share of overall labour structure in 2008). With regards to territorial distribution, municipality of Novi Beograd is apparently has been developed, presently, the largest labour centre with naerly 15% of employed. Services, according to city functions, are dominant in the overall employment structure with 53.2% share (72.5% share in structure of enterprise).

In comparison with previous period city economy, within 10 urban municipalities, has been developing in direction of creation of bipolar centres structure: Stari Grad, existing as the centre of the City, in which most commerce activities traditionally take place and Novi Beograd with a tendency to become major commerce-business-financial centre, taking precedence regarding structure of employment (14.8% share) and investments (33% share of overall of Belgrade in 2008). Position, free spaces, acceptability and availability make this entity attractive far all kinds of economy (Matijević, V., 2006). In that way, Novi Beograd enters a new phase of urban life. Till then, Novi Beograd, as a new settlement established on a right bank of the Danube after the World War II, had a very specific and dynamic demographic development. The fact about enormous population growth from 9 to 217 thousand (25 times) explicitly tells us about its development.

In only for decades, as a result of immigration from all areas of the former Yugoslavia as well as a result of the population redistribution from other Belgrade municipalities due to intensive collective housing construction. For a relatively long time Novi Beograd was a settlement with primarily residential function. With time, within this residential zone other functions have been developed, and that process have been culminated during the last decade, recognising a new stage of dynamic economic, spatial-structural and demographic development.

Changing the spatial model of economy development during the period of transition is the reflection of tempo, extent and success of conducted reforms, present network of economic locations and possibilities (of position, space, infrastructure, labor force, institutions etc.) for development of new spatial forms. Hence, transition of urban structure of the city is very complex. From the perspective of spatial-structural development of economy, deindustrialisation, development of service sector and reindustrialisation are mutually intertwined. Spatial organisation of economy in Belgrade represents a mosaic of different forms created in different epochs of urban development. While traditional forms (industrial zone and complexes, depressively scattered regions) become obsolete, and modern spatial models of economy are being established. This classification is related to brownfield and greenfield locations (investments). Given the global tendency of displacement of production from urban centre to peripheral zones, and location new production and service features in periphery zone of the City, new starting poles of development are formed (Zeković *et al.*, 2007, Zeković, S., 2008.)¹².

It has already been pointed out that due to large available areas with supporting infrastructure, the area of Novi Beograd is especially attractive for development of primarily service-commercial activities (GTC business centre, Airport city Belgrade, TC Ušće etc.). The most important locations for brownfield investments in Belgrade are commerce-storage zone on the river side of Danube (from Belgrade harbour to Ada Huja) attractive for transformation into a commercial-recreational zone; locations around Sava amphitheatre (for decades scheduled for transformation into main commercial zone of Belgrade), but also other locations within the city core and centre of development of peripheral urban area.

¹² More on typology of economic poles in metropolitan region in: Bontje, M. and Burdach, J. (2005). Economic poles in the European metropolitan periphery and sustainable development. *Forum IFL, Heft 1*; Burdach J. (2006). New economic poles in European metropolitan peripheries: Introductory remarks on theory and empirical evidence. *European Spatial reseach and policy*, 13 (2).

Furthermore, increasing of concentration of economic activities can be seen along highway from Belgrade to Batajnica, Novi Sad, Dobanovci, Pančevo etc. (Zeković, S. 2008, Zeković, S. 2009). Thus, for example, apparent dislocation of production and particularly storages from industrial zone around Belgrade harbour into industrial zone Surčin-Dobanovci, which has become an important centre for logistic-distributive services for its exceptional location (Corridor X, bypass circular road, close to airport, favourable terrains for construction etc.). Besides the areas within the borders of Belgrade, metropolitan periphery has become extremely attractive for economic activities. It is the peripheral zone of Belgrade agglomeration with surrounding municipalities, that has better transportation and communication relations with its surroundings, and more efficient entrepreneur and investment orientated local authorities, where significant economic activities have been concentrated.

Undoubtedly, these new locations for concentration of activities have become attractive for new directions in population redistribution. Concerning that the population system of city is very sensitive matter and reacts to functional changes in environment relatively fast, the question remains, which shall be answered after the census 2011, if the spatial-economic transformation in the conditions of low quality of life of population, and at what extent grew parallel with spatial-demographic changes. It is necessary to emphasize that the spatial-demographic changes don't unveil only the number, concentration and distribution of population, but also a significant differentiation of all components of demographic development within certain parts of urban area and settlements of Belgrade agglomeration (reproduction, migrations), which are sublimated in characteristics of age structure, tempo of demographic ageing and dynamics of all functional contingents¹³. New tendencies and directions of development of the City population distribution are presented in selected examples of new transformations in old city core ("gentrification")¹⁴. The question remains: how the population structure and dynamics of these municipalities shall be changed, for example, under the influence of change of social structure and new immigration flows.

Conclusion

Political-administrative, economic and cultural-educational function and role of Belgrade in regional development of Serbia and wider had a strong influence on population growth, territorial expansion and conversion from a former small town into a metropolis of broad scope of influence. In a short period, Belgrade grew into a powerful pole of concentration of population and activities, and a major "channelling" factor of economic and demographic flows in wider area. Changes in territorial arrangement, spatial movement and structural features of population, within the agglomeration itself, were in close interaction with development flows and expansion of urban region.

During that period, migrations had a significant role in rapid growth of the city. Dynamics of immigrations as well as population growth can be separated into several phases, different by the intensity, scope and included area. The differences in migrations influenced the differentiation of the Belgrade area and they have been in the close interdependence with the functional, urban-territorial and socio-economic development of the parts of the city and suburban areas (Radovanovic, M. 1984). Within the Belgrade agglomeration (administratively, the city of Belgrade, 17 municipalities), the differences in demographic development of the inner core of the central agglomeration (old urban core), the wider area of the central agglomeration, the peripheral urban ring and the suburban

¹³ On that matter: Vojkovic, G., Devedžić, M., 2010.

¹⁴ On new changes in spatial structure of cities: Tošić, B., 2006.

municipalities (whereas urban and industrial centres of municipalities, and its peripheral zone also differentiate from other rural settlements) were clearly expressed. Assessments (with all limitations of their application, because they are based on natural component of population development in the period of significant spatial and structural changes in the area of agglomeration) unveil that the differences shall be continued in the following period, and further population decrease in Belgrade settlement is expected, while peripheral urban area shall still enlarge. Since 1992, the City of Belgrade had negative rates of natural increases and it was first noticed in the inner city area, and four years later in settlements of peripheral urban zone. During the last decade mechanical component, actually, alleviated the tempo of the population decreasing. Presently, Belgrade, according to basic characteristics of age structure, is classified in a group of demographically older populations. In the following period, further ageing of Belgrade population can be expected, which would develop from the basis, but even faster from the top of age pyramid (Rasevic, M., Penev, G., 2006). Objectively, the next census 2011 shall unveil the picture about what was happening with population development during the transition phase, both spatially and structurally, what changes occurred in demographic and economic structures.

Adjustment to modern development flows (regional integrations, increasing competition, sustainable development etc.) would mean establishment of new spatial-functional relations on different levels: on international level due to increasing competition other major cities post-socialist countries; on national level due to necessary demetropolisation of Serbia towards balanced regional development; and on a city level because of the need for strengthening of territorial coherence and equalisation of quality of life.

Thus, in the economic structure of Belgrade tertiary-quaternary sector are dominated, but simultaneously industry is being modernised, determining Belgrade as a significant industrial centre in a broader regional framework. Although industry is not a dominant activity today, but was a factor of development of the centres within Belgrade, primarily Mladenovac, Obrenovac, and Lazarevac, as a city-establishing function, and those centres, by agglomeration forms and content, recurrently encouraged industrial development (Miletić, R., 2003). Process of development of service sectors occurred in all parts of Belgrade agglomeration, as well as the process of deindustrialisation. As regards the spatial organization, the most significant changes in the process of deindustrialisation can be seen in central urban core (discontinuance of production activities, but often without changing the purpose of use of these premises, due to unfinished process of restructuring of the company) and in industrial centres of peripheral urban zone, while reindustrialisation is common for marginal zones of agglomeration, e.g. on traffic corridors. Traditional city centres of Belgrade and Zemun, with distinctive concentration of commerce activities from the former period, gradually lose their primacy, while in the area of Novi Beograd the commerce centre is rapidly developing.

The question of further spatial-functional and demo-economic flows, place and role of Belgrade in future development of Serbia, depends on achieving of objectives and strategic determinations of regional and spatial development of Serbia, defined, inter alia, in documents, Spatial plan of Republic of Serbia (draft, 2010), putted to the forefront the principles of decentralization, polycentric development.

Reference

See Reference on page 224